TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLARI KÜLLİYATI

SULTAN II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV (1237-1246)

VIII. CİLT

Cilt Editörü: Erkan Göksu

KONYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLARI KÜLLİYATI

VIII

KONYA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR YAYINLARI

Konya Büyükşehir Belediyesi Adına Sahibi
Uğur İbrahim ALTAY

Sertifika No: 21473

ISBN: 978-605-389-648-7

Koordinatör
Ahmet ÇALIŞIR

Yayın Yönetmeni
Vural KAYA

Birinci Basım
Ekim 2023

Yapım
Kültür A.Ş.
Konevi Mah. Alay Cad. No: 11
Meram/KONYA
www.konyakultur.com.tr
+90 332 355 55 52

Editörler
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ

Cilt Editörü
Prof. Dr. Erkan GÖKSU

Sanat Tarihi Bilim Editörü
Dr. Ahmet YAVUZYILMAZ

Minyatür Editörleri
Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Zehra SAYIN
Öğr. Gör. Rıdvan AK

Sekreterya
Selma DÜLGEROĞLU
Şükrü TAŞDELEN
Enver Erdem ERYILMAZ

Tasarım ve Uygulama
Çizgi Medya
Mehmet ÇAKIR

Baskı ve Cilt

© 2023, KONYA

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ ..... **ix**
ÖN SÖZ ..... **xi**
İÇİNDEKİLER ..... **xv**
KISALTMALAR ..... **xxiii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
MELİK GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV

MELİK GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN DOĞUMU VE HAKKINDAKİ İLK BİLGİLER 9
Kaynakça 14
ERZİNCAN MELİKLİĞİ 15
Kaynakça 18
GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN SELÇUKLU TAHTINA ÇIKIŞI VE SADEDDİN KÖPEK'İN ETKİSİ 19
Kaynakça 29

İKİNCİ BÖLÜM
SULTAN II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ SİYASİ OLAYLARI

SADEDDİN KÖPEK'İN DEVLET ÜZERİNDEKİ TAHAKKÜMÜ 33
Kaynakça 42
HÂREZMÎ EMÎRİ KAYIR HAN'IN TUTUKLANMASI VE HÂREZMLİLERİN İSYANI 45
Kaynakça 57
BAZI DEVLET ADAMLARININ, MELİKE-İ ÂDİLİYE VE OĞULLARININ ÖLDÜRÜLMESİ 59
Kaynakça 66
MELİKE-İ ÂDİLİYE KÜMBETİNDE SELÇUKLU DEVRİ SALTANAT MÜCADELESİNE DAİR İZLER 67
Kaynakça 72
SULTAN II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN GÜRCÜ HATUN İLE EVLİLİĞİ 73
Kaynakça 87
SADEDDİN KÖPEK'İN SÜMEYSAT'I ELE GEÇİRMESİ* 89
Kaynakça 94
SADEDDİN KÖPEK'İN ORTADAN KALDIRILMASI 95
Kaynakça 103

BABAÎLER AYAKLANMASI 105
A. İSYANIN SEBEPLERİ: TÜRKİYE SELÇUKLU HÂKİMİYET SAHASININ GENEL VAZİYETİ 107
B. İSYANI HAZIRLAYANLAR VE PROPAGANDA SAFHASI 113
C. İSYANIN BAŞLAMASI VE BASTIRILMASI 117
D. İSYANIN SONRAKİ DÖNEMLERE YANSIMASI ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME 119
Kaynakça 123
ÂMİD VE ÇEVRESİNİN ELE GEÇİRİLMESİ 125
Kaynakça 138
MEYYÂFÂRİKÎN (SİLVAN) KUŞATMASI 141
Kaynakça 151
MOĞOLLARIN ANADOLU KAPILARINA DAYANMASI VE ERZURUM'UN İŞGALİ 153
Kaynakça 160
KÖSEDAĞ SAVAŞI 161
Kaynakça 172
MOĞOLLARIN ANADOLU ŞEHİRLERİNİ İSTİLASI (SİVAS, KAYSERİ, ERZİNCAN VE MALATYA) .. 175
Kaynakça 197
MOĞOLLARLA BARIŞ ARAYIŞLARI 199
Kaynakça 211
KÖSEDAĞ SAVAŞI VE SONRASINA DAİR FARKLI BİR YAKLAŞIM 213
Kaynakça 223

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KOMŞU DEVLETLERLE İLİŞKİLER

EYYÛBÎLERLE İLİŞKİLER 227
A. SELÇUKLU HANEDANI İLE HALEB EYYÛBÎLERİ ARASINDA KARŞILIKLI EVLİLİK GİRİŞİMİ 229
B. SADEDDİN KÖPEK'İN SELÇUKLU-EYYÛBÎ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ 230
C. HÂREZMLİLERİN SELÇUKLU-EYYÛBÎ İLİŞKİLERİNE ETKİSİ 234
D. SELÇUKLULARIN ÂMİD'İ FETHİ 235
E. MEYYAFARİKÎN SAHİBİ ŞEHABEDDİN GAZİ'NİN ÂMİD SEFERİ 238
F. MOĞOL SALDIRILARI KARŞISINDA SELÇUKLU-EYYÛBÎ İLİŞKİLERİ 240
Kaynakça 248
GÜRCÜ KRALLIĞIYLA İLİŞKİLER 249
A. SELÇUKLU DEVLET MERKEZİNDE GÜRCÜLER 250
B. SELÇUKLU SARAYINDA GÜRCÜ BİR PRENS/KRAL -ULU DAVİD- 253
C. SELÇUKLU ORDUSUNDA GÜRCÜLER 257
Kaynakça 262
LATİN KRALLIĞI VE İZNİK İMPARATORLUĞUYLA İLİŞKİLER* 263
A. II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ'NE KADAR TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN İSTANBUL LATİN KRALLIĞI VE İZNİK RUM İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ 265
B. II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN İSTANBUL LATİN KRALLIĞI İLE İLİŞKİLERİ 269
C. II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN İZNİK RUM İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLERİ 275

Kaynakça 282
KİLİKYA ERMENİLERİYLE İLİŞKİLER....285
Kaynaklar....291
ABBASİ HİLAFETİYLE İLİŞKİLER....293
A. II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ'NE KADAR ABBÂSÎ HALİFELİĞİ İLE İLİŞKİLER....295
B. II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ'NDE ABBÂSÎ HALİFELİĞİ İLE İLİŞKİLER....297
Kaynakça 307

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SULTAN II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN SON FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ

ALTINORDA HANI BATU'YA ELÇİ GÖNDERİLMESİ....313
Kaynakça 318
TARSUS KUŞATMASI....319
Kaynakça 327
SULTAN II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN ÖLÜMÜ VE KİŞİLİĞİ....329
Kaynakça 337
SULTAN II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN KARAKTER İNCELEMESİ DENEMESİ* 339
A. MELİKLİĞİ VE TAHTA ÇIKIŞI 340
B. DEVLET ADAMLARI İLE İLİŞKİSİ....346
C. BABAÎLER İSYANINA GİDEN SÜREÇ 349
D. KÖSEDAĞ SAVAŞI'NDA SULTAN'IN TERK ETTİĞİ DEVLET 352
E. EVLİLİKLERİ 357
F. II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV'İN KİŞİLİK ÖZELLİKLERİ VE KARAKTER ANALİZİ....360
Kaynakça 368

BEŞİNCİ BÖLÜM
II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ'NDE TEŞKİLAT, İDARE, SOSYO-KÜLTÜREL, EKONOMİK VE İLMÎ HAYAT

MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLATI 373
A. MERKEZ TEŞKİLATI....379
B. TAŞRA TEŞKİLATI 384
Kaynakça 388
ORDU VE ASKERÎ TEŞKİLAT 391
A. GULÂMLAR....394
B. IKTÂ' ASKERLERİ....399
C. ÜCRETLİ ASKERLER....403
D. TÂBİ DEVLET KUVVETLERİ....406
E. GÖNÜLLÜLER 412
F. TÜRKMENLER VE TÜRKİYE SELÇUKLU ORDUSU İÇERİSİNDEKİ YERLERİ 412
G. ASKERÎ TEŞKİLAT....415
H. SİLAHLAR, SİLAH DEPOLARI, BİNEK VE YÜK HAYVANLARI 417

Kaynakça 420
SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT: ZİRVEDEN BUHRANA DRAMATİK GEÇİŞ 425
A. SELÇUKLU KOZMOPOLİTİ: SOSYAL HAYAT 429
B. SOSYAL BUHRANIN DIŞA VURUMU: BABAÎLER İSYANI 439
C. DEVRİN KÜLTÜR MERKEZİ: SELÇUKLU ANADOLU'SU 441
D. TASAVVUF VE AHÎLİK 443
Kaynakça 447
EKONOMİK HAYAT 451
A. ANADOLU KERVAN YOLLARI 451
B. TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVLETİ EKONOMİK HAYATI 454
Kaynakça 461
II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ SİKKELERİ 463
Kaynakça 474

ALTINCI BÖLÜM
SULTAN II. GIYÂSEDDİN DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ

SULTAN II. GIYÂSEDDİN DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ 479
A. DİNİ MİMARİ 480
1. Camiler ve Cami Odaklı Külliyeler 480
a. Günümüze Tamamen Ya da Kısmen Ulaşanlar 482
1. Burmalı Minareli Külliye, Amasya 482
i. Burmalı Minareli Cami 482
ii. Türbe 487
2. Hunad/Huand Hatun Cami, Kayseri 488
b. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar 496
1. Denizli Ulu Cami 496
2. Elbistan Ulu Cami 498
3. Kütahya Balıklı Cami 499
c. Onarım Gören Yapılar 501
1. Çermik Ulu Cami, Diyarbakır 501
2. Medreseler ve Medrese Odaklı Külliyeler 504
a. Günümüze Tamamen ya da Kısmen Ulaşanlar 504
1. Taş Mescit (Cemaleddin Ferruh Darülhadisi) Külliyesi, Çankırı 504
i. Medrese 506
ii. Doğu Türbe 508
iii. Batı Türbe 509
2. Seraceddin Medresesi, Kayseri 509
3. Sırçalı Medrese, Konya 512
4. Tacü'l Vezir Külliyesi, Konya 515
i. Medrese 516
ii. Türbe 517

5. Atabey Armağan Medresesi, Antalya....518
b. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar....520
1. Nizamiye (Nalıncı) Külliyesi, Konya....520
2. Şeref Mes'ud Külliyesi, Konya....522
3. Mescitler....523
a. Günümüze Tamamen ya da Kısmen Ulaşanlar....524
1. Hazer Dinarı Mescidi, Kütahya....524
2. Hıdırlık Mescidi, Kütahya....525
b. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar....526
1. Hazer Dinari Mescidi, Kütahya....526
2. Seydişehir Araplar Mescidi, Konya....527
4. Tarikat Yapıları....528
a. Günümüze Tamamen ya da Kısmen Ulaşanlar....528
1. Şeyh Turesan Zaviyesi, Kayseri-İncesu....528
2. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar....531
3. Mevlevihane, Kayseri....531
5. Türbeler....531
a. Günümüze Tamamen Ya da Kısmen Ulaşanlar....532
1. Kemankeş (Nureddin Salih) Türbesi, Sivas- Divriği....532
2. Şeyh Şüca Türbesi, Antalya....533
b. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar....536
1. Sancaktar Türbesi, Kayseri....536
2. Türbe, Malatya....537
6. İmaret/Yapı....538
a. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar....538
1. İmaret, Isparta-Uluborlu....538
2. İmaret, Alanya....539
3. İmaret, Denizli....539
B. SİVİL MİMARİ....540
1. Hamamlar....540
a. Günümüze Tamamen Ya da Kısmen Ulaşanlar....540
1. Karabey Hamamı, Isparta-Uluborlu....540
2. Selçuk Hamamı, Elbistan....542
2. Kervansaraylar....544
a. Külliyeler....546
1. Günümüze Tamamen Ya da Kısmen Ulaşanlar....547
i. Ağzıkara Han Külliyesi....547
A. Kervansaray/Han....547
B. Köşk Mescit....552
C. Hamam....552
D. Köprü....553

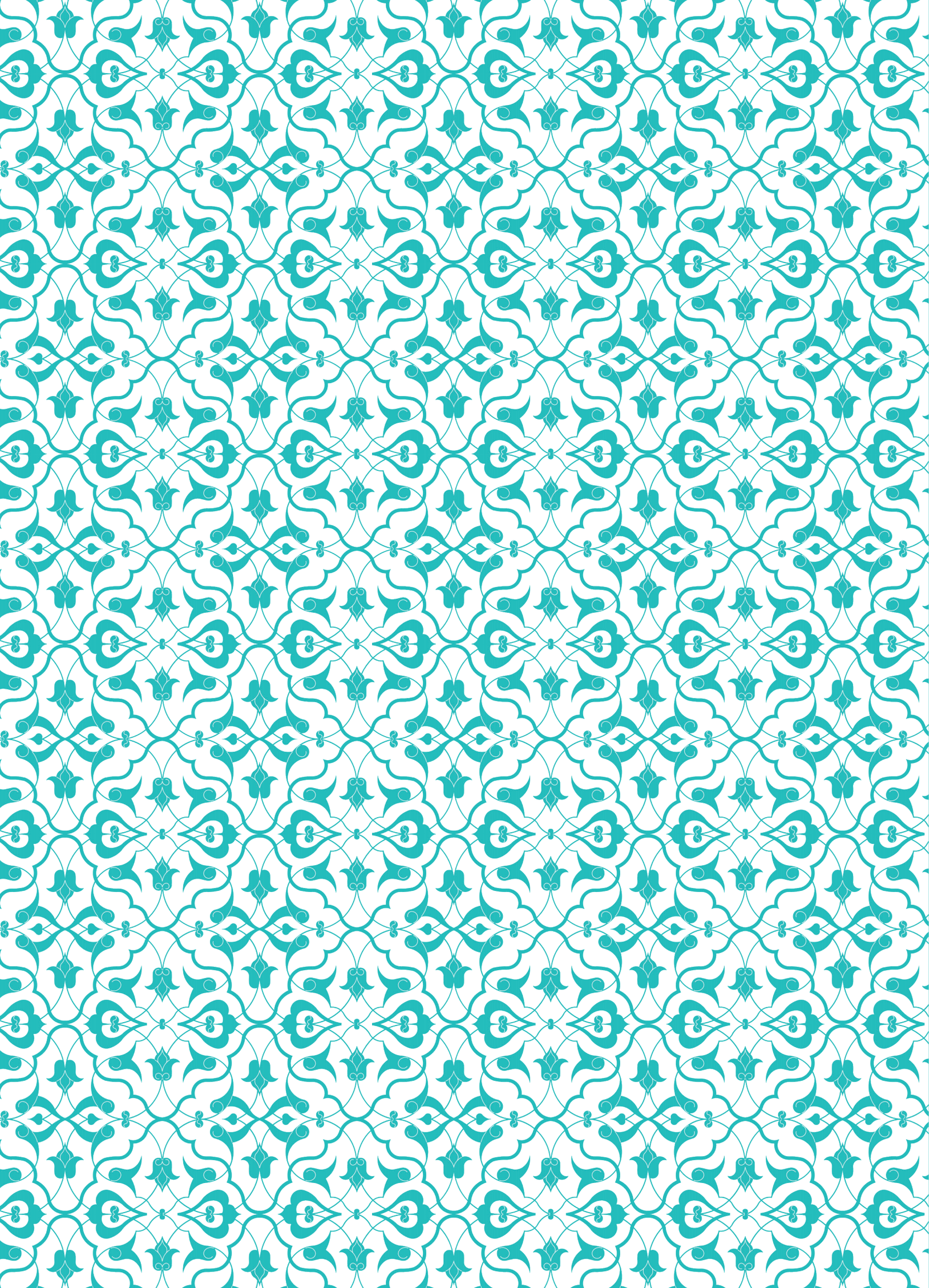
ii. İncir Han Külliyesi 553
A. Kervansaray/Han 554
B. Hamam 558
C. Çeşme 559
iii. Çekereksu Han Külliyesi 560
A. Kervansaray/Han 561
B. Köprü 562
iv. Çinçinli Han Külliyesi 562
A. Kervansaray/Han 565
B. Hamam 566
v. Eğirdir Keyhüsrev Hanı Külliyesi 566
A. Kervansaray/Han 566
B. Köşk Mescit 569
vi. Kargı Han Külliyesi 570
A. Kervansaray/Han 570
B. Hamam 573
vii. Kırkgöz Han, Antalya 574
A. Kervansaray/Hamam 575
B. Köşk Mescit 578
viii. Mahperi Hatun Hanı Külliyesi 579
A. Kervansaray/Han 579
B. Çeşme 582
C. Köprü 583
ix. Şarapsa Han Külliyesi 583
A. Kervansaray/Han 584
B. Mescit 586
C. Hancı Odası/Batı Mekân 587
2. Günümüze Ulaşamayanlar 588
i. Derebucak Tol Han Külliyesi 588
A. Kervansaray/Han 588
B. Mescit 590
C. Hancı Odası/Sarnıç 590
b. Müstakil Kervansaraylar 590
1. Günümüze Tamamen Ya da Kısmen Ulaşanlar 590
i. Çiftlik Han 590
ii. Karatay Kervansarayı, Kayseri 592
iii. Kamereddin (Derbent) Hanı, Adıyaman 597
iv. Sarı Han, Nevşehir 599
v. Susuz Han, Burdur 602
vi. Tahtoba Hanı, Tokat 605
vii. Zazadin Han, Konya 606

2. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar 612
i. Çavlı Hanı, Kahramanmaraş-Afşin 612
ii. İbibse Hanı, Tokat 612
iii. Sıraçakıl Hanı, Niğde 613
iv. Ezinepazar Hanı, Amasya 614
3. Köprüler 615
a. Belkıs (Köprüpazar) Köprüsü, Antalya 615
b. Arguthan (Argıthan) Köprüsü 617
4. Köşkler 618
a. Hızır İlyas Köşkü, Kayseri 618
b. Kızıl Köşk, Kayseri 619
C. ASKERÎ MİMARİ 621
1. Günümüze Tamamen Ya da Kısmen Ulaşanlar 621
a. Onarım Görenler 621
1. Burç, Antalya 621
2. Burç, Antalya 622
2. Günümüze Ulaşamayan ya da Yeniden Yapılanlar 622
a. Burç, Antalya 622
D. EK TABLOLAR 627
Kaynakça 650
II. GIYASEDDİN DÖNEMİ ÂLİM VE ÂRİFLERİ 661
A. SEYYİD BURHÂNÜDDÎN MUHAKKIK TİRMİZÎ 661
B. ŞEMS-İ TEBRİZÎ 663
1. Şems'in Konya'dan ilk ayrılışı 670
2. Şems'in Konya'ya Dönüşü 671
3. Şems'in Gaybubeti 674
C. SİRACEDDİN URMEVÎ 676
D. MEVLÂNA CELALEDDİN 679
1. Mesnevi'nin Yazılışı 688
E. SADREDDİN KONEVÎ 692
F. SELÂHADDİN ZERKUBÎ 699

BİBLİYOGRAFYA 702
DİZİN 707

BEŞİNCİ BÖLÜM

II. GIYÂSEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ'NDE TEŞKİLAT, İDARE, SOSYO-KÜLTÜREL, EKONOMİK VE İLMÎ HAYAT

MERKEZ VE TAŞRA TEŞKİLATI

Sevgi Kübra AKDEMİREL
Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
sevgikubraakdemirel@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1248-691X

Sultan I. Alâeddin Keykubâd devrinde Türkiye Selçuklu Devleti, siyasî tarihinin en parlak dönemini yaşıyordu. Devlet en geniş sınırlarına ulaşmış, siyasî nüfuz geniş bir alan üzerine yayılmıştı. İyi bir kumandan ve politikacı olan Alâeddin Keykubâd'ın hizmetinde asker ve sivil devlet ricâli olarak yetkin ve deneyimli bir yönetici kadrosu bulunuyordu. Devlet mekanizmasının sağlam temellere oturtulduğu bu ortamda Sultan I. Alâeddin Keykubâd, 1237 yılında Kayseri Meşhediye Ovası'nda Ramazan Bayramı için verdiği bir ziyafet esnasında, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i yetersiz görmesi sebebiyle veliaht olarak Eyyûbî Melike Adiliye'den olan ikinci oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı işaret etmiş ve emîrlerinden de bu doğrultuda biat almıştı. Büyük oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i de yeniden Erzincan melikliğine tayin etmiş,[1154] nüfuzlu ümerânın konumlarında da değişiklikler yapmıştı. Ancak Keykubâd, bayramın üçüncü günü Kayseri'de bulunan elçileri meclisine davet ettiği esnada önüne konan kızarmış etten birkaç lokma yedikten sonra birden rahatsızlanmış ve çok geçmeden de esrarengiz bir şekilde vefat etmişti. Ardında mamur ve müreffeh bir memleketi miras bırakan Alâeddin Keykubâd'ın nâşı henüz Konya'ya götürülmeden, devrin önde gelen devlet adamları Sadeddin Köpek, Atabeg Şemseddin Altun-aba, Kadı Şerefeddin oğlu Tâceddin Pervâne, Üstâdüddâr Cemâleddîn Ferruh ve Gürcü oğlu Zahîrüddevle, Türkiye Selçuklu Devleti tahtına veliaht İzzettin Kılıç Arslan'ı değil de o sıralarda 16 yaşında olan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i Türkiye Selçuklu oturt-

1154 İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye Fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, I, (Çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 371; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yay., İstanbul, 1987, s. 441-442; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr, Selçukî Devletleri Tarihi*, (Çev. N. Gençosman-F.N. Uzluk), Ankara, 1943, s. 130; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998, s. 403; Ali Sevim, "Keyhüsrev II", *DİA*, XXV, s. 349-350; Ali Sevim, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, s. 620-629; Claude Cahen, "Kaykhusraw", *EI²*, IV, s. 816-817; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, VIII, Çağ Yay., İstanbul, s. 209-283.

muşlardır. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Selçuklu tahtına geçmesi neticesinde Türkiye Selçuklu Devleti yeni bir döneme girmiştir.[1155]

Genç Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in bir kısım ümerânın desteği ile oldubittiye getirilerek tahta oturtulmasının ardından veliahd İzzeddin Kılıç Arslan'ı tutan ümerâ ile yeni Sultanın taraftarları arasında bir ikilik ortaya çıktı. Devlet ricâli arasında doğan bu ikilik, hızla karşılıklı güvensizlik ve düşmanlığa dönüştü. Bu amansız nüfuz ve menfaat mücadelesi ortamı, emîrler içinden Sadeddin Köpek'in ortaya çıkmasına yol açtı. Köpek'in kanlı icraatları, Hârezmliler sorunu, beyler arasında bitmeyen nüfuz mücadelesi ve akabinde halk arasındaki ayaklanmalar gibi iç bunalımlar beraberinde yanlış dış siyaseti de getirdi. Tüm bu olaylar saltanat kurumunun aczine ve beraberinde de ona en yakın devlet kurumlarının da payını alarak yapısının bozulmasına, pek çok değerli bürokratın kaybedilmesine, neticesinde de inhitatın başlamasına sebep oldu. Sultan Alâeddin Keykubâd'ın vefatının ardından, devletin en nüfuzlu beyleri II. Gıyâseddin Keyhüsrev ve veliahd İzzeddin Kılıç Arslan taraftarları olarak muhalif iki grup halinde ortaya çıktı. Yönetim mekanizmasında yer tutan söz konusu beylerden Keyhüsrev'in taraftarlarını genel itibariyle yerli beyler, veliahd İzzedin Kılıç Arslan taraftarlarını ise Beylerbeyi Kemâleddin Kâmyâr istisna olmak üzere vaktiyle Hârezmşah Sultanı Celâlüddin'in hizmetinde bulunmuş Hârezmli yabancı beyler teşkil etmekteydi.[1156]

II. Gıyâseddin Keyhüsrev'i tahta çıkaran yerli beylerin Hârezmli beylere karşı muhalif tavır almaları iki grup arasındaki nüfuz mücadelesinden ileri gelmekteydi. Sultan Alâeddin Keykubâd'ın

1155 İbn Bîbî, a.g.e., I, s. 453-457; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 19-20; İbn Bîbî, *Selçukname (Muhtasar)*, (Çev. Mükrimin Halil Yinanç), (Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), Kitabevi Yay., İstanbul, 2007, s. 151-153; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, II, (Çev. Ali Öngül), Akademi Yay., İzmir, 2001, s. 78-80; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud bin Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Çev. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara, 2015, s. 271-272; *Anonim Selçukname*, *Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi,* (Çev. Feridun Nazif Uzluk), Örnek Matbaası, Ankara, 1952, s. 31-32; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 404; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri,* TTK Yay., Ankara, 2014, s. 29-31; Muharrem Kesik, "Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 36, İstanbul, 2000, s. 252; Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, (Çev. Ömer Riza Doğrul), II, TTK Yay., Ankara, 1999 s. 536-537; Yazıcızâde (Yazıcıoğlu) Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklular Tarihi)*, (Haz: Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009, s. 614-617; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, (Ed. Erkan Göksu), (Haz. Bilal Şahin, Sevgi Kübra Akdemirel vd.), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015, s. 118-119; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,-Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (Çev. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara, 2015, s. 93-94; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü,* TTK Yay., Ankara, 2011, s. 90; Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Zehirlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Konya, 2010, s. 356-361; Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubâd Devri-Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 2003, s. 93; Coşkun Alptekin, "Türkiye Selçukluları", s. 209-383.

1156 Salim Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Gazi Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2010, s. 71-72; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* s. 407; Müneccimbaşı, a.g.e., II, s. 80; Müneccimbaşı, a.g.e., II, s. 80; Yazıcızâde, a.g.e., s. 618.

Hârezmli beylere önem vermesi ve dâhili meselelerde onlardan istifade etmesi yerli beylerin içten içe kıskançlığına ve nefretine sebep olmuştu. Sultanın ölmeden evvel işaret ettiği veliahdın tahta geçmesi halinde memleket işlerinin tamamen Hârezmli beylerin eline geçeceği düşüncesinin hâsıl olması Sultan Alâeddin Keykubâd'ın zehirlenmesinin de başlıca sebeplerinden biriydi. Nitekim veliahdın yerine II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahta geçmesinin ardından Hârezmli beylerin karşı çıkarak muhalefet göstermelerinin sebebi de aynı menfaat çatışması ve nüfuz mücadelesiydi. Söz konusu mücadelede rol oynayan askerî ve sivil devlet ricâli, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahta geçişinin ardından önce yerlerini kaybetme korkusu, ardından da kudretlerini artırma, daha etkili bir makâma sahip olma, yeni sultanın hizmetinde en ön sırayı işgal edebilme gayretlerine girişecekti.[1157]

II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahta geçişi ile verâset meselesinin çözüme kavuşması beyler arasındaki mücadeleyi çözmeye yetmemişti. Kemâleddin Kâmyâr ve Hârezmli beyler biat etmelerine rağmen iki muhalif grup arasındaki güvensizlik ortamı düzelmemiş, iki grup da birbiri aleyhine faaliyetlerde bulunmaya devam etmişti. Bunun yanında sultanı tahta çıkarırken Hârezmli beylere karşı iş birliği içinde olan yerli beyler arasında da bir parçalanma meydana gelmişti, aralarında anlaşma ve güven ortamı bulunmuyordu. Her iki taraf da ortak tehlikeleri Hârezmli beylere karşı müşterek endişe içindeydiler. Hârezmli beylerin Alâeddin Keykubâd döneminde içinde bulundukları müreffeh hayat şartlarını kaybetme korkusuyla hala veliahd İzzeddin'i tahta çıkarma düşüncesinde olabilecekleri ve isyana teşebbüs edebilecekleri düşüncesi yerli beyler için ciddi bir problem teşkil ediyordu. Ancak bu hususta dahi anlaşma ve birleşme imkânları yoktu. Bu nedenle ümerânın her biri, genç yaşta tahta geçen II. Gıyâseddin Keyhüsrev nezdinde kendi mevkiini temin, şahsî nüfuz ve hâkimiyetlerini tesis için yeni şartlardan nasıl istifade edileceği düşüncesine kapılmışlardı. Bu durum devlet işlerinde ciddiyet ve nizamı sekteye uğratan bir ihmal ve keşmekeşe sebebiyet veriyordu. Öte yandan Hârezmlilerin yol açmış olduğu bu endişe verici durum, II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in etrafını saran beyler bakımından sultana daha çok yaklaşmak için de önemli bir fırsattı.[1158]

II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in taraftarlarının başında Atabegi Şemseddin Altun-aba, Sadeddin Köpek ve Tâceddin Pervâne gelmekteydi. Bu beyler arasından Keykubâd devrinde pek ehemmiyeti

1157 Müneccimbaşı, a.g.e., II, s. 74; Kaymaz, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, s. 104-105; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 73-74; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara, 1995, s. 468-470.

1158 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 20-21; Kaymaz, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, s. 105; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 407; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 72.

olmayan Sadeddin Köpek, cülûs hadisesi dolayısıyla kazandığı mevkiden istifade ederek sultanı kendi hakkında şüpheye düşürmeden maharetle nüfuzu altına almıştı. Sadeddin Köpek, Keyhüsrev'i Hârezmliler hakkında, onların gizli hedeflerinin doğrudan sultanın kendisi olduğu yönünde ifade ve imalarla derin bir vehme sevk etmede etkili bir gayret göstermişti. Tahtından ve hayatından korkan küçük yaştaki sultanın, kendi tavsiyelerine göre hareket etmeyi, şahsi teminatı olarak görmeye başlamasını sağlamıştı. Köpek'in bu telkinleri doğrultusunda II. Gıyâseddin Keyhüsrev, cülûsunun ikinci ayında Hârezmli ümerânın önde gelenlerinden Hüsameddin Kayır Han'ı bir davet esnasında tuzakla yakalamış ve hapsetmişti. Bu olay Hârezmli beylerin içinde bulundukları tehlikeyi görmelerine ve ciddi bir tahribata sebep olarak kaçmalarına sebep olmuştu.[1159]

Sadeddin Köpek, bu vesile ile önce Kayır Han'ı ardından da diğer Hârezmli beyleri ortadan kaldırarak nüfuzlarını kırmıştı. Ardından da devlete fiilen hâkim olabilmek için rekabet halinde olduğu yerli beyleri gözden düşürerek tasfiye etmeye girişti. Sultan ile Antalya kışlağına giden Köpek, hizmette yalnız olduğu iki aylık süreci değerlendirmiş ve Sultan'ı Atabegi Şemseddin Altun-aba'ya karşı aleyhte sözlerle tahrik etmişti. Devlet erkânı, Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev ile Sadeddin Köpek arasındaki bu münasebetten dolayı endişe içindeydi. Genç sultanı nüfuzu altına alan Köpek'e karşı bir şeyler yapılması gerekliliğinin farkında olmalarına rağmen birbirlerine karşı duydukları güvensizlik nedeniyle aralarında anlaşamıyor, korkularını açıkça dile getiremiyorlardı. Bu ortamda Köpek, kendisine karşı tedbir alınması, bertaraf edilmesi gerektiğini dillendiren Atabeg Şemseddin Altun-aba'nın "*Bu köpeği Sultanın yanından uzaklaştırmak lazım*" sözlerini işitti ve etkisi altındaki sultanı, atabegin muhalif beylerle hareket ettiğine, veliahd taraftarları arasına katıldığına dair ithamlarla etkiledi. Böylece 1238 yılı başlarında Köpek'in güçlü rakiplerinden gördüğü Atabeg Şemseddin Altun-aba ortadan kaldırıldı. Köpek, Atabegin ardından önce Tâceddin Pervâne'yi sonra da şöhretini artırdığı Sümeysat (Samsat) Seferi sonrası Beylerbeyi Kemâleddin Kâmyâr'ı ortadan kaldırdı.[1160]

İki kuvvetli rakibini ortadan kaldıran Sadeddin Köpek, bu defa da kendisi için ciddi bir tehlike teşkil etmeyen ancak icraatlarına aleyhtar olan devlet ekâbirini idari makamlardan uzaklaştırmak

1159 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 23-24; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 407; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 73-74.

1160 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 25-33; Yazıcızâde, a.g.e., 623-624; Müneccimbaşı, a.g.e., II, s. 82; Kaymaz, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, s. 112; Songül Mecit, *Anadolu Selçukluları-Bir Hanedanın Evrimi*, (Çev. Özkan Akpınar), İletişim Yay., İstanbul, 2017, s. 227; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 409-411; Zehra Odabaşı, *Siyasetin Dengesi Celâleddin Karatay*, Erdem Yay., İstanbul, 2018, s. 23; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 74-75; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Alâeddîn Keykubâd ve Zamanı*, (Haz. Salim Koca- Sinan Tarifci), Kronik Yay., İstanbul, 2020, s. 222-225.

ve gözden düşürmek için faaliyetlerde bulundu. Bu amaçla Sultan Alâeddin Keykubâd devrinde taştdâr ve defterdâr olan Celâlüddin Karatay'ı, ardından da vezâret makâmında olan Sâhip Şemseddin Mehmed Isfahânî'yi azletti. Bu faaliyetleri ile devletin idare mekanizmasını istediği gibi şekillendiriyordu. Tüm bunları yaparken de icraatlarında daima devletin menfaatlerini düşündüğü hissini veriyor, halk ve askere karşı son derece adil davranarak desteklerini alıyordu.[1161]

Devlet menfaatlerini ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in tahtını koruma perdesi altında faaliyetlerini sürdüren Sadeddin Köpek, tüm rakiplerini ortadan kaldırmış, bertaraf etmişti. Ancak bu durum onu tatmin etmemeye başlamıştı. Kazandığı galibiyetlerin getirdiği gurur ve ihtirasla o zamana kadar fiili biçimde hükmettiği Türkiye Selçuklu Devleti topraklarını artık hukuken de sahiplenerek devletin "Sultan"ı olma arzusu içerisindeydi. Sadeddin Köpek'in bu isteği için, kukla haline getirdiği genç sultan Keyhüsrev'in cariye çocuğu, kabiliyetsiz ve liyakatsiz olması tek başına yeterli gelmiyordu. Kendisinin I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in gayrimeşru oğlu olduğuna dair bir hikâyeyi ortaya atarak Selçuklu soyundan olduğu iddiasını yaymaya başladı.[1162] Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in huzuruna artık kılıçla ve hatta bir iddiaya göre sultanı boğmak için beraberinde gezdirdiği bir iple giriyordu. Bu durum endişe içindeki genç Sultanı çözüm arayışı içine sokmuştu. Ancak tecrübesiz Sultana yardım edebilecek tüm nüfuzlu emîrler ya ortadan kaldırılmış ya da uzaklaştırılmıştı. Bu nedenle Sivas Sübaşısı Emîr-i Candar Hüsamüddîn Karaca Candar'dan yardım istendi. Bu yardım talebi neticesinde, 1239 yılı ilkbaharında tertip edilen işret meclisinde bir tuzak kurularak Sadeddin Köpek parça parça edildi ve ortadan kaldırıldı.[1163]

Sadeddin Köpek'in yaptığı tüm katllere ve ihtiraslarına rağmen, Türkiye Selçuklu Devleti tarihinin en kudretli ve önemli simalarından biri olduğu muhakkaktır. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in cülûsu esnasında sivrilerek ön plana çıkan Köpek, etkin siyaseti ile rakiplerini ortadan kaldırmış ve yaklaşık iki yıl boyunca genç sultanın tecrübesizliğinden faydalanarak devletin idaresini elinde tutmuştu. İş bilir devlet adamlarını idari makamlardan uzaklaştırması iç bunalımdaki devlette tahribatı artırmış ve idare mekanizmasında telafisi olmayan derin yaralar açmıştı. Köpek'in ölümünün ardından vaktiyle mevkilerinden

1161 Kaymaz, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, s. 117-118; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 77.

1162 A.C.S. Peacock-Bruno De Nicola-Sara Nur Yıldız, *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, Ashgate Publishing Limited, 2015, s. 108; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 411-412; Yazıcızâde, a.g.e., 627; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 88-89.

1163 Müneccimbaşı, a.g.e., II, s. 82; Yazıcızâde, a.g.e., s. 634; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 33-35; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 412-412; Odabaşı, a.g.e., s. 24-25; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 91-92.

uzaklaştırılan veya korkuya kapılarak inzivaya çekilen bazı devlet adamları idari makamlara geri döndüler. Celâlüddin Karatay gönlü alınarak yeniden taşthâne ve hazine-i hassa emîrliğine, Mühezzibüddin Ali vezirliğe, Veliyüddin Tercüman pervâneliğe, vezâretten uzaklaştırılan Şemseddin Mehmed İsfahanî de nâib-i saltanata yeniden tayin edildi. İkinci derecede idareci ve kumandanlar iş başına geçerek seleflerinin yerini doldurmaya ve devletin içinde bulunduğu buhranı telâfi etmeye çalıştılar.[1164]

Yeni idareciler ellerinde bulunan kuvvetli ordu ve iyi durumdaki hazine ile devlete yeni bir nizam verme amacıyla gayret gösteriyorlardı. Ancak bir müddet sonra şahit olunacak hadiseler neticesinde, son iki yıldır devlet içerisinde hâsıl olan yaraların derinliği anlaşılacak ve idare mekanizmasında meydana gelen sarsıntıları telafi için alınan tedbirlerin yetersiz kaldığı görülecekti. Gerek idari makamlardaki zaaf gerekse siyasi meselelerdeki plansızlık, saltanat makamını işgal eden kimsenin şahsiyetiyle ilgiliydi. Sadeddin Köpek'in tahakkümü ortadan kalkmıştı ancak onun elinde bir kukla haline gelmiş olan genç sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev, durumu düzeltecek bir şahsiyete ve yeteneğe sahip değildi. Babası Alâeddin Keykubâd'ın adam seçme ve yetiştirmedeki kabiliyeti, meselelere karşı ileri görüşlülüğü ve zekâsı oğluna geçmemişti. Keyhüsrev bunun aksine her bakımdan liyakatsizdi. Şahsi menfaat ve zevklerine son derece düşkündü. Nitekim Köpek'in ardından Sultanın etrafını yine menfaat peşindeki pek çok kimse sarmıştı. Keyhüsrev, mühim memleket meselelerinde bu kimselerin fikirlerine başvuruyordu. Bu durum da saltanat makamının otoriteden mahrum oluşuna, emîrlerin keyfî hareket etmelerine yol açıyordu.[1165]

Ümerâ arasındaki hizipleşmenin karşılıklı düşmanlığa dönüşmesi ile ortaya çıkan nüfuz ve menfaat mücadelesi ortamında Sadeddin Köpek'in icraatları, Hârezmliler sorunu, ehil devlet ricâli ve tehlikeli görülen hanedan mensuplarının ortadan kaldırılması gibi devletin iç bunalımları, beraberinde yanlış dış siyaseti de getirmişti. Devletin içine düşürüldüğü bu durum zamanla Türkmen kitlelerinin de huzurunun ve disiplinlerinin bozulmasına, Babaîler ayaklanmasına ve ardından da yıllardır hudutlarında gözetleme halinde bulunan ve fırsat kollayan Moğolların harekete geçmesine sebep olacaktı. Bu olaylar Sultan Alâeddin Keykubâd devrinden sağlam temellere oturtulmuş olarak miras bırakılan devlet mekanizması ve saltanat kurumunun aczine ve bunlara bağlı olarak da aşağıda verilen devlet kurumlarının yapısının bozulmasına, pek çok değerli bürokratın kaybedilmesine, neticesinde de inhitatın başlamasına sebep olmuştur.

1164 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 36; Yazıcızâde, a.g.e., s. 635; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 413-414; Odabaşı, a.g.e., s. 25.

1165 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 420-437; V.A. Gordlevsky, *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara, 1988, s. 66; Ahmet Yaşar Ocak, *Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heteredoksisinin Teşekkülü*, Dergah Yay., İstanbul, 1996.

A. MERKEZ TEŞKİLATI

Türkiye Selçuklu Devleti merkez teşkilatının esas yönetim organı sultana bağlı olarak çalışan dîvânlardır. Devletin resmî işlerinin görüşülüp karara bağlandığı dîvânlar, temel teşkilatlanma olarak idarî, malî, askerî, hukukî ve tahrir olmak üzere beş kısımdan oluşmaktadır. Bu dîvânlara âmirlik eden görevliler, devlet ricalini ve saray görevlilerini oluşturmaktadır. Söz konusu dîvânların başında vezîrin başkanlık ettiği *Dîvân-ı Âlâ* gelmekteydi ki bu dîvân devlet yönetiminin en üst organıydı. Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı Âlâ, başta vezir olmak üzere atabeg, nâib-i saltanat/niyâbet-i saltanat, beylerbeyi, müşrif, müstevfî, tuğrâî, pervâne, emîr-i ârız ve emîr-i dâd gibi üyelerden oluşuyordu.[1166]

Bu üyeler arasından Dîvân-ı Âlâ'ya başkanlık etmekte olup tarih boyunca kurulan İslâm devletlerinin hemen hepsinde mevcut olan vezâret müessesesine Büyük Selçukluların siyasî vârisi konumunda olan Türkiye Selçuklu Devleti idarî teşkilâtında da tesadüf edilmektedir. Dîvân müessesesinin başında bulunarak sultanın hemen bütün işlerini yüklenen, hükümdarlıkla ilgili meselelerde görüş ve idaresiyle kendisine yardımcı kimse olan Türkiye Selçuklu vezirleri, menşeileri, makama tayin ve yetkileri bakımından Büyük Selçuklular ile benzerlik göstermektedir.[1167]

Türkiye Selçuklu vezîrinin icrâî yetkilerinin başında devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Dîvân-ı Âlâ'ya başkanlık etmesi gelmektedir. Teşriî yetkisi ile hükümdarın vekili sıfatıyla ferman ve menşûr çıkarabilirken kazâî yetkisi ile de yargıda tam yetkiye sahip olup dünyevî hâkimdir. Büyük Selçuklularda da olduğu gibi malî işleri düzenleme ve denetlemede, memur tayini ve görevden alma işlerinde, imar faaliyetleri ve devlet kurumlarının denetlenmesinde de tam yetkilidir. Hâce ve Sâhib unvanlarını taşıyan Türkiye Selçuklu Devleti vezîri, unvan ve lakap, altın divit takımı, kılıç, sarık, hilât, mühür, mesned, çadır, tuğ, sancak ve nevbet gibi sembollere sahiptir.[1168]

Türkiye Selçukluları vezâret makamında yaklaşık 24 vezîrin yer aldığı bilinmektedir. Bu vezirlerden ikisi II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde görev

1166 Refik Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 217-218; Davut Dursun, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s. 88; Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, TTK Yay., Ankara, 2020, s. 33-36.

1167 Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXXIII, 2013, s. 79-82; Abdülkerim Özaydın, "Vezir-Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", *DİA*, XXXXIII, 2013, s. 82-77; Aydın Taneri, "Vezîr", *İA*, XIII, s. 313-314; Muhammad Qasim Zaman, "Wazīr", *EI²*, XI, s. 185, 186; Fatih Yahya Ayaz, *Memlük Döneminde Vezirlik*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2017, s. 26; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1991, s. 70; Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî, *Selçuklu İnşa Sanatı*, (Haz. Cevdet Yakupoğlu-Namiq Musalı), TTK Yay., Ankara, 2018, s. 4; Mehmet Fuat Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1986, s. 42; Refik Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 218.

1168 Özaydın, "Vezir-Müslüman Türk Devletlerinde Vezir", s. 82-87; Yazıcızâde, a.g.e., s. 226; İbn Bîbî, a.g.e., I, s. 271; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 218-219; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 31-55, 66, 70-73.

yapmıştır. Keyhüsrev'in ilk veziri Mühezzibüddin Ali, Fars kökenli olup 1237-1246 yılları arasında görev almıştır. Hasan Kâzî'nin oğlu Muhammed'in oğlu olan Mühezzibüddin Ali, Irak-ı Acem'in Deylem bölgesindendir. Moğolların istilası üzerine Anadolu'ya göç etmiş ve Selçuklu hizmetine girmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti'nde müstevfî nâibliği ve müstevfîlik makamlarında bulunmuş ve ardından kayınpederi Müstevfî Sadeddin Ebu Bekir tarafından Sultan Alâeddin Keykubâd'a tavsiye edilerek vezârete getirilmiştir. Devletin en kanaatkâr vezirlerinden biri olarak bilinen Mühezzibüddin Ali, devletten yılda 40.000 dirhem maaş almıştır. II. Gıyâseddin Keyhüsrev devri vezirlerinin bir diğeri de Şemseddin Mehmet Isfahânî'dir. İran kökenli olan vezir 1246-1249 yılları arasında görev yapmıştır. Antalya'nın fethinin ardından Celâleddin Hârezmşah'a fetihnâme götürdüğü bilinmektedir. Yirmi yılı aşkın bir süre Türkiye Selçukluları hizmetinde yer alan Isfahânî, eşrâf-ı matbah, tuğrâî, şahne, melikü'l-ümerâ, elçi, niyâbet-i saltanat, niyâbet-i hazret ve vezirlik görevlerinde bulunmuştur.[1169]

Merkez teşkilâtının bir diğer üyesi atabegdir. Büyük Selçuklulardan önce varlığına dair bir bilgi olmayan atabeglik, Türklere özgü bir unvan olarak ortaya çıkarak ilk defa Bilge Vezir Nizamülmülk'e verilmiştir. Genellikle devrin önde gelen tecrübeli ve yetenekli emirleri arasından seçilmekte olan atabeglerin Türkiye Selçuklularında bazen ilmiye sınıfına mensup kişilerden çıktığı da olmuştur. Bununla birlikte Türkiye Selçuklu atabegleri genellikle gulam olarak devlet mekanizmasına dâhil edilmiş ve emirlik seviyesine yükselmeyi başarmış kişiler arasından seçilmişlerdir. Başlangıçta idarî görevle gönderildikleri merkezlerde meliklere siyasî, askerî ve idarî rehberlik etmeleri beklenmekteydi. Sonraki dönemlerde bu görevlerinin yanında *Hükümdar Atabegi* diye ayrı bir mevki daha oluşmuştur. Sultânın kendi tercihi ile belirlenen bu atabegler protokolde önemli bir yere sahiptir.[1170]

I. Alâeddin Keykubâd, Erzincan ve havalisine vali tayin ettiği oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e o sıralarda Antalya sübaşısı olan Mübarizüddin Ertokuş'u atabeg tayin etmişti. Ancak atabegin Erzincan'a vardıktan sonra çok fazla yaşamadığı bilinmektedir. Sultan Keykubâd vefatından bir süre önce Keyhüsrev'i tekrar Erzincan melikliğine tayini esna-

1169 Mehmet Suat Bal, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir: Şemseddin Isfahânî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2006, s. 265-294; Köymen, a.g.e., s. 225; İbn Bîbî, a.g.e., I, s. 385-386; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 220; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 20-24; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar*, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 108; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., Ankara, 1970, s. 97.

1170 İbnü'l-Esir, a.g.e., X, s. 83; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Terc. Kıvameddin Burslan), İstanbul, 1943, s. 49-50; Claude Cahen, "Atabak", *Encyclopaedia of İranica*, II, s. 878; Mahmut Demir, *II. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi (1237-1246)*, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya 2022, s. 388; Ömer Subaşı, XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/İnternational Journal of Historical Researches*, S. 2 – Kafkasya Özel Sayısı, s. 508-509.

sında Çaşnigîr Şemseddin Altun-aba'yı da kendisine atabeg olarak atamıştır.[1171] Keyhüsrev'in tespit edilen son atabegi ise Emîr Cemâleddîn Ferruh'tur. Sultânın Meyyâfârikîn kuşatması sırasında hayatta olan emir *lala* unvanı taşımaktadır.[1172] Keyhüsrev'in de Berduliye adlı eşinden doğan oğlu Melik İzzeddin Keykâvus'un atabegliğine Üstâdüddâr Mübârizeddin Armağanşah'ı tayin ettiği bilinmektedir.[1173]

Türkiye Selçukluları merkez teşkilâtında bulunan nâib-i saltanat/niyâbet-i saltanat makamı, muhtemelen Eyyûbîlerden alınmıştır. Nâibin vazifesi, sultan merkezden ayrıldığında ona ait devlet işlerini idare etmek, gerekirse askerî sefere çıkarak orduyu kumanda etmektir. Devlet ricâli ve emîrlerin ileri gelenleri yani askerî sınıftan kimseler tayin edilmektedir. Selçuknâme'de Nâibu'l-hazre ve Niyâbet-i Saltanat isimleriyle geçmekte olup devlet ricâli ve emîrlerin ileri gelenleri yani askerî sınıftan kimseler tayin edilen bu makama başlarda sultan tarafından atama yapılmaktaydı. Geniş yetkilere sahip olan nâib-i saltanat tayinlerinde, nâiblik alameti olarak altın kılıç verilmektedir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev tahta çıktığında Emîr Kemâleddîn Kâmyar'ın nâib-i saltanat görevinde olduğu bilinmektedir. Zira İbn Bîbî onu Emîr Kemâleddin-i Nâib olarak kaydetmektedir.[1174] Yine Sadeddin Köpek teşvikiyle vezâretten uzaklaştırılan Şemseddin Mehmet Isfahânî'nin de Köpek'in ölümünün ardından nâib-i saltanat'a tayin edildiği bilinmektedir. Isfahânî'nin Altınorda Devleti Hükümdarı Batu Han ile görüşmesinin ardından olup bitenleri iletmesi üzerine de sultan tarafından geniş yetkilerle donatılarak kendisine saltanat nâibliğini gösteren altın kılıç verilmiştir.[1175]

Kaynaklarda melikü'l-ümerâ, beglerbegi, emîrü'l-ümerâ, sipehdâr-ı memleket, sipehdâr-ı kebîr, emâret-i beglerbegi gibi unvanlarla zikredilen beylerbeyi ise devlet teşkilatı içerisinde "başkumandan" sıfatını taşıyan sultandan sonra gelen en üst askerî makamdır. Beylerbeyi unvanı sadece merkezde bulunan Türkiye Selçuklu ordusu kumandanı için değil, uc vilayetlerde bulunan ordu kumandanı ve herhangi bir sefer münasebetiyle ordu kumandanı olarak tayin edilen ümera için de kullanılmaktadır.[1176] II. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde söz konusu unvana sahip olan isimlerden biri, sultânın iktidarının başlarında görev yaptığı bilinen Hüsâmeddîn Kaymerî'dir. Kaymerî ilerleyen süreçte Sadeddin Köpek tarafından tasfiye edilmiştir. Devletin en kudretli emîri olan Köpek'in de Sümeysat Seferi esna-

1171 Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, IV, 1991, s. 38; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 43; Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, s. 26-28; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhâl*, s. 99-100.

1172 Demir, a.g.t., s. 389.

1173 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 27.

1174 Demir, a.g.t., s. 387; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 24-24.

1175 Sadi S. Kucur, "Nâib-i Saltanat", *DİA*, XXXII, 2006, s. 313-314; H.A.R. Gibb, "Nā'ib", *EI²*, VII, s. 915; Bal, a.g.e., s. 271-273; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 85; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 222.

1176 Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay., Ankara, 2010, s. 253-254; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 222-223.

sında beylerbeyi unvanıyla hareket ettiği bilinmektedir.[1177] Keyhüsrev tarafından Âmid kuşatmasına gönderilen Malatya Sübaşısı Zâhireddin Mansûr söz konusu kuşatma esnasında beylerbeyi unvanı almıştır. Kösedağ Savaşı'nın hemen öncesinde Moğollara karşı hazırlık aşamasında devletin önde gelen emirlerinden Şemseddin İsfahânî de beylerbeyi unvanına sahipti.[1178] Sultânın Kösedağ Savaşı'nın ardından Tokat'tan Konya'ya yöneldiği esnada huzuruna çıkan Emîr Mübârizeddin Çavlı'yı çaşnigîrlikten beylerbeyliğine tayin ettiği ve o havâlinin düzenini sağlamak ile görevlendirdiği de bilinmektedir.[1179]

Dîvân-ı İşrâf'a başkanlık eden müşrif, devletin askerî ve adlî alanları dışında her türlü mâlî ve idarî işlerini ve hesaplarını kontrol eden denetçi ve müfettişi olup yine Dîvân-ı Âlâ'nın bir üyesidir. Dîvân başkanı, müşrif-i memâlîk, müşrif-i mülk, müşrif ve işrâf-ı memâlik adını almakta olup doğrudan vezîre bağlıdır. Devletin aktif mâlî politikasının belirlenmesiyle korunması görevini üstlenen müşrif, malî muhasebe konusunda uzman kalem erbabı kişiler arasından seçilmekte olup mâlî muvazeneye tesir edecek her şeyi, her kararı kayıt ve kontrolden sorumlu tutulmaktadır.[1180]

Ülke içindeki en yüksek malî merci olup Dîvân-ı İstîfâ'ya başkanlık eden müstevfî, sâhib-i dîvân-ı istîfâ, mansıb-ı istîfâ, istîfâ, ve müstevfî'l-memâlik isimleriyle de anılmakta olup Türkiye Selçuklularında devletin arazi ve ıktâ defterleri dışındaki bütün malî işlerine bakmaktadır. Müstevfî, başta saray giderleri olmak üzere devletin gelir ve giderlerini defterlere kaydederek yıllık bütçeyi düzenlemektedir.[1181] Müstevfîler mâlî görevlerinin yanında sultan tarafından herhangi bir konunun halli için de görevlendirilebilirlerdi. Nitekim II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Sadeddin Köpek'ten kurtulduğu esnada Tiflis'ten yola çıkan gelin alayının haberini aldığında, Gürcü Kraliçesi Rusudan'ın kızını karşılamak için Müstevfî Şihabeddin Kirmânî'yi beraberinde pek çok hediye ile göndermiştir.[1182]

Dîvân-ı Resâil ve Dîvân-ı Tuğrâ olarak da bilinen Dîvân-ı Înşâ, vezîrin kontrolü altında, sultan namına hariçte ve dâhilde yazılan çeşitli berat, menşur, ferman ve nâmeler, yabancı hükümdarlara gönderilen fetihnâmeler, mektup ve muahedeleri hazırlamakla görevlidir. Sultanın verdiği ıktâlara ve yaptığı atamalara ait belgeleri de bu dîvân vermektedir.

1177 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 32-33; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 76; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 39-42.

1178 Demir, a.g.t., s. 391.

1179 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 71-72.

1180 Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Müşrif", *DİA*, XXXII, 2006, s. 167-169; C.E. Bosworth, "Mushrif", *EI²*, VII, s. 678-679; J. Burton-Page, "Mushrif", *EI²*, VII, s. 679-680; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 53-54; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 224.

1181 Abbas Sabbâğ-Nebi Bozkurt, "Müstevfî", *DİA*, XXXII, 2006, s. 147-148; R. Levy, "Müstevfî", *İA*, VIII, s. 837-838; R. Levy-C.E. Bosworth, "Mustawfī", *EI²*, VII, s. 753-754; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 224.

1182 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 37; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 51; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 415.

Söz konusu yazışmaların başına hükümdarın nişan veya tuğrası çekilmektedir. Bu tuğrayı çeken kimseye tuğraî denilmektedir. II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in vezîri Şemseddin Mehmet Isfahânî'nin de Alâeddin Keykubâd devrinde Dîvan-ı Înşâ'da görevli bir tuğrâî olduğu bilinmektedir. Keykubâd, 1230 yılında Yassı Çemen'de Celâleddin Hârezmşah'ı mağlup ettikten sonra komşu hükümdarlara yazdığı fetihnamelerden birini, o sıralarda tuğrâ dîvânında görevli olan Şemseddin Mehmet Isfahânî'ye yazdırmış ve beraberinde göndermiştir.[1183]

Türkiye Selçuklularında Dîvân-ı Alâ'nın üyelerinden olan pervâne, mülk, ıktâ ve arazi işleriyle uğraşmakta olup bunlarla ilgili tayin, temlik, tahrir işlerini yaparak menşur ve beratlarını hazırlamakta, defterleri tutarak tevcih edilen ihsanları dağıtmaktadır. Ayrıca sultan için istihbarat faaliyetlerini de yürütmektedir. Pervânelere sultan tarafından siyasî veya askerî görev de verilebilmektedir. Pervânenin görev yaptığı dîvâna ise *Dîvân-ı Pervânegî* denilmektedir.[1184] II. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde pervânelik yaptığı bilinen birkaç emir vardır. Bunlardan biri Tâceddin Erzincânî'dir. Alâeddin Keykubâd'ın son dönemlerinde pervânelik görevinde bulunan Tâceddin Erzincânî, II. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde görevine devam etmiştir. Sadeddin Köpek'in müdahalesiyle öldürülmesinin ardından makama, o esnada Köpek tarafından vezâretten azledilen Şemseddin Mehmet Isfahânî getirilmiştir. Köpek'in öldürülmesinin ardından Şemseddin Mehmed Isfahânî vezâret görevine geri alınmış, pervâneliğe de Veliyüddin Tercüman tayin edilmiştir.[1185]

Ordunun idarî işleriyle ilgilenen Dîvân-ı Arz reisine emîr-i ârız denilmektedir. Emîr-i ârız, emîr-i ârızî-yi Memâlik-i rûm, emîr-i ârızî-yi cuyûş-i memâlik, emîr-i ârız-ı memleket ve ârızü'l-ceyş olarak da anılmaktadır. Türkiye Selçuklularında ordunun asker temininin ve yazımının yapılması, teçhizat ve levazımatının temin edilmesi, maaşların verilmesi gibi vazifelere sahiptir. Bunun yanında ordunun sefer güzergâhı ve menzillerinin belirlenip ihtiyaçlarının giderilmesi ile savaş sonunda ele geçirilen ganimetlerin taksim edilmesi ve kaydının tutulması gibi işler de emîr-i ârız'ın görevleri arasındadır. Ordu işleriyle meşgul olan emîr-i ârız, sıcak savaşın dışında bir makam olup ordunun sevk ve idaresi ile teknik işleri beylerbeyine aittir. Türkiye Selçukluları dönemine ait kaynaklarda doğrudan doğruya Dîvân-ı Arz'dan bahseden bir kayıt bulunmamakla beraber, Gunyetü'l-Kâtib ve Rüsûmü'r-Resâil gibi münşeat mecmualarında Emîr-i Ârız'ın unvan ve lakabları arasında "mâlik-u

1183 Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 42-43; Yaşar Bedirhan-Zeki Atçeken, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004, s. 39; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 223; İbn Bîbî, a.g.e., I, s. 385-386; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhâl*, s. 97.

1184 Muharrem Kesik, "Pervâne", *DİA*, XXXIV, 2007, s. 244; G. Herrmann, "Parwānačī", *EI²*, VIII, s. 276-277; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1970, s. 65-66; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 223.

1185 Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, s. 50,56; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 36; Yazıcızâde, a.g.e., s. 635; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 413-414.

dîvâni'l-arz fi'l-memâlîk"in zikredilmiş olması, Türkiye Selçuklu Devleti teşkilâtı içerisinde başında emîr-i ârız'ın bulunduğu bir Dîvân-ı Ârz'ın mevcut olduğuna şüphe bırakmamaktadır.[1186] Nitekim İbn Bîbî'de geçen bir kayda göre Moğol ordusunun Kayseri'ye girmesinin ardından esir alınan Selçuklu kuvvetleri arasında emîr-i ârız da bulunmaktadır.[1187]

Bir diğer merkez teşkilâtı görevlisi olan emîr-i dâd ise Türkiye Selçuklularında başta devlet aleyhine işlenen cürümler olmak üzere şer'î davaların dışındaki örfî davalara hükümdar adına bakmaktadır. Emîr-i adl, dâdbeg olarak da bilinen emîr-i dâdlığın Türkiye Selçuklularında önem kazandığı görülmektedir. Dîvân-ı Mezâlim'e bizzat başkanlık eden sultanın işlerinin çoğalmasıyla bu dîvânda görülen davalara hükümdar adına vekâleten emîr-i dâd bakmaya başlamıştır. Güçlü ve nüfuzlu emîrleri hatta vezirleri dahi tevkif ettirebilecek yetkiye sahip olan emîr-i dâd, kararlarını yanında oturan ulemâya danışarak adaletle vermektedir. Onların hem örfî hem de şer'î hukuka dayanarak verdikleri bu kararların adlî hayatta çok önemli bir yeri vardır.[1188] Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev iktidarında da emîr-i dâdların görev yaptığı muhakkaktır. Ancak bu devirde görev yapan emîr-i dâdların isimleri ve faaliyetleri kayıtlara geçmemiştir. Ancak bununla birlikte Sultan I. Alâeddin Keykubâd ve halefi II. Gıyâseddin Keyhüsrev zamanında devlet yönetiminde görev alan Emîr Kemâleddin Kâmyâr'ın İbn Bîbî tarafından erbâb-ı mezâlim olarak anılmasından ve sorun çözme konusundaki yeteneğinin vurgulanmasından hareketle dîvân-ı mezâlimde emîr-i dâdlık yaptığı da düşünülmektedir.[1189]

B. TAŞRA TEŞKİLATI

Türkiye Selçuklularında taşra teşkilâtı, siyasî vârisi oldukları Büyük Selçukluların devamı niteliğindedir. Türkiye Selçuklularında da devletin eyaletlere taksim olunduğu ve bu idari taksimatın esasını askerî ıktâ tevcihinin oluşturduğu bilinmektedir. Iktâ sahipleri ve amiller eyaletlerde valilik vazifesini ifa etmekteydiler. Devlet yapısı eyaletlerde feodal bir parçalanmaya imkân vermeyecek şekilde kolayca uygulanmaya olanak veren bir toprak sistemi (mîrî) üzerine oturtulmuştur. Güçlü bir merkeziyet sistemine sahip olan Türkiye Selçuklularında eyalet idâresi, verâset usulüyle veya yaşam boyu koşuluyla toprağı doğrudan doğruya tasarruf edenlere ya da edecek olanlara verilmemektedir. Bir yerin ürün geliri, yapılan bir devlet görevinin karşılığı olarak ve o görevin devamı süresince mukataa statüsünde bulunan askerî vâlilere (sübaşı veya serleşker) verilmiş olmaktadır. Merkeze bağlı olan bu eyalet idarecileri, mutlak surette hükümdarla doğrudan teması olan kimselerden

1186 Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 236-252; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 49; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhâl*, s. 96-97; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 223.

1187 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 74.

1188 Aydın Taneri, "Emîr-i Dâd", *DİA*, XI, 1995, s. 130; Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, s. 54-55; Turan, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", s. 224.

1189 Demir, a.g.t., s. 377.

tayin edilmektedir. Eyaletler, sivil vali olan şahne ve hanedan üyelerinden biri olan melik tarafından yönetilmektedir. Melikler beraberinde atabeg adı verilen hocaları ile tayin edilmektedir.[1190]

Taşra teşkilâtında da merkez teşkilâtındakine benzer dîvânlar bulunmaktadır. Eyaletleri yöneten en yüksek kuruluş olan Dîvân-ı Eyâlet'e vali başkanlık etmektedir. Eyalet teşkilâtında vezir, şahne, amîd, âmil, nâzır, muhtesib, reis, kadı gibi görevliler bulunmaktadır.

Eyaletlerde de bir vezir bulunmakta olup merkez tarafından tayin edilmektedir. Merkeze karşı sorumlu olmasıyla, merkezin eyaletler üzerindeki denetimini temsil etmektedir. Bu vezirler meliklerin merkezce kontrolünde önemli rol oynamaktadır.

Türkiye Selçuklularında sübaşı, şehrin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî valisi veya o şehirdeki garnizon kumandanı durumundadır. Türkiye Selçuklularında sübaşılar seçkin görevliler arasında yer almaktadır. Selçukluların atası Selçuk Bey'in de bir sübaşı olması sebebiyle bu unvan Selçuklularda oldukça önemli bir konuma sahiptir. Fethedilen şehrin valiliğini ve güvenliğini üstlenen sübaşıların ayırt edici özellikleri, adaletli ve örfe riayetkâr, kalem ve kılıç, ilim ve hikmet sahibi yöneticiler olmalarıdır. Sübaşılar sefer ilânında emri altındaki kuvvetlerle birlikte orduya katılmaktadırlar.[1191] Başkent Konya sübaşısı en yüksek mertebe olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte Keyhüsrev devrinde Kayseri sübaşılığı yapmış iki emîr bulunmaktadır. Bunlar Sirâceddîn Bedir ve Topal Fahreddin Ayaz'dır. Kayseri'den sonra bir diğer önemli sübaşılık ise Kırşehir sübaşılığıdır. Nitekim Şemseddin Isfahânî vezâret makamına atandığı esnada kendisine şimdiye kadar görülmemiş ihsanlarda bulunulmuş ve Kırşehir sübaşılığı verilmiştir.[1192]

II. Gıyâseddin Keyhüsrev devrinde Türkiye Selçuklularında görev yapan pek çok sübaşının ismi kayda geçmiştir. Keyhüsrev'in Sadeddin Köpek'e karşı çözüm arayışı içine girdiği esnada hassa kölelerinden birini göndererek güvendiği bir emîr olan Sivas Sübaşısı Emîr-i Candar Hüsamüddîn Karaca'dan yardım istediği ve bu yardım talebi neticesinde de Köpek'in ortadan kaldırıldığı bilinmektedir.[1193] Suriye meliklerinin Harezmli akınlarına karşı yardım talebinde bulunmaları üzerine sultan tarafından gönderilen askerî birlik de dönemin Malatya Sübaşısı Zahireddin Mansur Tercüman komutasında yola çıkmıştı.[1194] Muzaffereddin b. Alişir de Malatya'nın diğer sübaşılarındandır.

1190 Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklularında Iktâ'", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Aralık 2009, s. 137-154; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü*, s. 12.

1191 Mücteba İlgürel, "Subaşı", *DİA*, XXXVII, 2009, s. 447-448; J. H. Kramers-İbrahim Kafesoğlu, "Sü-Başı", *İA*, XI, 2003, s. 78-79; J.H. Kramers-C.E. Bosworth, "Ṣu Bashi", *EI²*, IX, s. 736-737.

1192 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 85; Demir, a.g.t., s. 392.

1193 Müneccimbaşı, a.g.e., II, s. 82; Yazıcızâde, a.g.e., s. 634; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 33-34; Koca, "Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", s. 91-92.

1194 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 41.

Bununla birlikte Mübarizeddin Erokuş'un Antalya, Mübarizeddin Yavtaş'ın Niksar, Emîr-i Meydan Hüsameddin'in Elbistan, Hacı Armağanşah'ın Amasya, Mübarizeddin İsa Candar'ın Amid, Mübarizeddin Çavlı'nın Sivas, Sinaneddin Yakut'un da Harput ve daha sonraları Moğol akınları esnasında Erzurum sübaşılığı görevlerinde bulundukları bilinmektedir.[1195]

Türkiye Selçuklularında şahneler, şehirlerin askeri valisi ve şehirdeki garnizonun komutanı durumundaydılar. Çeşitli bölgelere, şehirlere, tüm eyaletlere ve XII. yüzyıldan itibaren de ıktâ arazilerine atanmışlardır. Atandıkları yerlerde düzen ve emniyeti sağlamakla görevli şahnelerin yaşadıkları ve askerî-idarî görevlerini yürüttükleri Dârü'ş-Şahne adı verilen sarayları bulunmaktaydı. Türkiye Selçuklularında görev aldığı bilinen tek şahne Şerefeddîn Duvinî'dir. Duvinî, 1242 yılında Erzurum'un kuşatıldığı esnada Erzurum Sübaşısı Sinâneddin Yakut ile aralarındaki sorunlar sebebiyle Moğollarla irtibata geçerek şehrin düşmesine sebep olmuştur.[1196]

Eyaletlerde valinin emrindeki idare memuruna ise reis denmektedir. Bu reislerin başkanlık ettiği, Dîvân-ı Riyâset adı ile bilinen dîvânlar vardır. Reis, sivil bir görevli olup, yerli halkın soylu ailelerindendir ve reislik babadan oğula geçmektedir. Görevleri arasında, eyaletin iç idaresi, mâlî, adlî, asayiş, belediye işleri ile vakıfların kontrolü gibi çeşitli hususlar yer almaktadır.[1197]

Eyaletlerde halk ile sultan arasındaki kimse olan muhtesib, asayiş ve düzeni sağlamakla yükümlüdür. Ticaretin teşviki, gayrimüslimlerin gözetimi, esnafın, fiyatların, ölçü tartı aletlerinin ve dirhem ayarlarının denetiminin ve muâmelât kurallarının uygulanmasının sağlanması gibi hususlar muhtesibin görevleri arasındadır. Muhtesibin emrinde kendisi tarafından seçilen reis, emin ve ârif denilen yardımcılar da bulunmaktadır.[1198]

Sonuç olarak siyasî varisi olması hasebiyle Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatlanma şemasını devam ettiren ve bunun yanında siyasi ilişki içinde olduğu civar devletlerin idari kurumlarından da etkilenen Türkiye Selçukluları idari mekanizması, Sultan Alâeddin Keykubâd döneminde tam anlamıyla işlevsel bir yapıya bürünmüştür. Sultan Alâeddin Keykubâd'ın 1237 yılında vefatı üzerine kendisinin ölmeden evvel veliahd ilan ettiği İzzeddin Kılıç Arslan yerine, büyük oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Türkiye Selçuklu Devleti tahtına oturmasının ardından Keyhüsrev'i ve Kılıç Arslan'ı tutan taraftar ümerâ arasında bir ikilik ortaya çıkmış ve bu hizipleşme karşılıklı düşmanlığa dönüşmüştür. Bu nüfuz ve menfaat mücadelesi ortamında emîrler

1195 İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 44-62.

1196 Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 2010, s. 292-293; A.K.S. Lambton, "Shiḥna", *EI²*, IX, s. 437-438; İbn Bîbî, a.g.e., II, s. 62-63; Yazıcıoğlu, a.g.e., s. 574; Demir, a.g.t., s. 399.

1197 Faruk Sümer, "Reis", *DİA*, XXXIV, 2007, s. 543-544; A. Havemann, "Ra'is", *EI²*, VIII, s. 402-403; C.E. Bosworth, "Ra'is", *EI²*, VIII, 403.

1198 Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 1998, s. 133-143; A.K.S. Lambton, "Ḥisba (Persia)", *EI²*, III, 490-491; E. V. Zambaur, "Hisbe", *İA*, V/1, s. 540; R. Lévy, "Muhtesib", *İA*, VIII, 1960, s. 532-533; Claude Cahen-M. Talbi, "Ḥisba", *EI²*, III, s. 485-491.

arasında öne çıkan Sadeddin Köpek'in icraatları, Hârezmliler sorunu, beyler arasında bitmeyen nüfuz mücadeleleri, ehil devlet ricâli ile tehlikeli görülen hanedan mensuplarının ortadan kaldırılması ve akabinde Babaîler ayaklanması gibi iç bunalımlar, beraberinde yanlış dış siyaseti de getirmiştir. Bu olaylardan Sultan Alâeddin Keykubâd devrinden sağlam temellere oturtulmuş olarak miras bırakılan devlet mekanizması da payını almış ve devlet kurumlarının yapısının bozulmasına, pek çok değerli bürokratın kaybedilmesine, neticesinde de inhitatın başlamasına sebep olmuştur.

Kaynakça

Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485/1038-1092)*, (Çev. Ali Sevim), TTK. Yay., Ankara, 2014.

Alptekin, Coşkun, "Atabeg", *DİA*, IV, 1991, s. 38-40.

Alptekin, Coşkun, "Türkiye Selçukluları", *DGBİT*, VIII, Çağ Yay., İstanbul, s. 209-283.

Anonim Selçukname, Târîh-i Âl-i Selçûk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, (Çev. Feridun Nazif Uzluk), Örnek Matbaası, Ankara, 1952.

Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *DİA*, XXXXIII, 2013, s. 79-82.

Ayaz, Fatih Yahya, *Memlük Döneminde Vezirlik*, İSAM Yay., İstanbul, 2017.

Bal, Mehmet Suat, "Türkiye Selçuklu Devletine Hükümdarlık Yapan Vezir: Şemseddin Isfahânî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 19, 2006, s. 265-294.

Bedirhan, Yaşar-Atçeken, Zeki, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.

Bosworth, C.E., "Mushrif", *EI²*, VII, s. 678-679.

Bosworth, C.E., "Raʾis", *EI²*, VIII, 403.

Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Terc. Kıvameddin Burslan), İstanbul, 1943.

Burton-Page, J., "Mushrif", *EI²*, VII, s. 679-680.

Cahen, Claude, "Atabak", *Encyclopaedia of İranica*, II, s. 878.

Cahen, Claude, "Kaykhusraw", *EI²*, IV, s. 816-817.

Cahen, Claude-Talbi, M., "Ḥisba", *EI²*, III, s. 485-491.

Demir, Mahmut, II. Gıyâseddin Keyhüsrev Dönemi Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi (1237-1246), Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2022.

Dursun, Davut, *Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1992.

Gibb, H.A.R., "Nāʾib", *EI²*, VII, s. 915.

Gordlevsky, V.A., *Anadolu Selçuklu Devleti*, (Çev. Azer Yaran), Ankara, 1988.

Göksu, Erkan, "Türkiye Selçuklularında Iktâ'", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 26, Aralık 2009, s. 137-154.

Göksu, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK Yay., Ankara, 2010.

Gregory Ebu'l-Ferec (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi*, (Çev. Ömer Riza Doğrul), II, TTK Yay., Ankara, 1999.

Hamdullâh Müstevfî-i Kazvînî, *Târîh-i Güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân),* (Ed. Erkan Göksu), (Haz. Bilal Şahin, Sevgi Kübra Akdemirel vd.), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2015.

Hasan b. Abdülmü'min el-Hôyî, *Selçuklu İnşa Sanatı*, (Haz. Cevdet Yakupoğlu-Namiq Musalı), TTK Yay., Ankara, 2018.

Havemann, A., "Raʾis", *EI²*, VIII, s. 402-403.

Herrmann, G., "Parwānačī", *EI²*, VIII, s. 276-277.

İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye Fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, I-II, (Çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İbn Bîbî, *Selçukname (Muhtasar)*, (Çev. Mükrimin Halil Yinanç), (Haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan), Kitabevi Yay., İstanbul, 2007.

İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, XII, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yay., İstanbul, 1987.

İlgürel, Mücteba, "Subaşı", *DİA*, XXXVII, 2009, s. 447-448.

Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 1998, s. 133-143.

Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Devri,* TTK Yay., Ankara, 2014.

Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçukluların İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü,* TTK Yay., Ankara, 2011.

Kaymaz, Nejat, *Pervâne Muʿînü'd-dîn Süleyman*, Ankara Üniversitesi DTCF Yay., Ankara 1970.

Kazıcı, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul, 1991.

Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr, Selçukî Devletleri Tarihi,* (Çev. N. Gençosman-F.N. Uzluk), Ankara, 1943.

Kesik, Muharrem, "Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 36, İstanbul, 2000, s. 213-259.

Kesik, Muharrem, "Pervâne", *DİA*, XXXIV, 2007, s. 244.

Koca, Salim, "Sultan I. Alâeddin Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zâfiyeti ve Emîr Sadeddîn Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü", *Gazi Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2010, s. 65-97.

Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihine Damgasını Vuran Menfur Bir Cinayet: Sultan I. Alâeddin Keykubâd'ın Zehirlenmesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 27, Konya, 2010, s. 347-369.

Köprülü, Mehmet Fuat, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1986.

Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Alâeddin Keykubâd ve Zamanı*, (Haz. Salim Koca- Sinan Tarifci), Kronik Yay., İstanbul, 2020

Kramers, J. H.-Bosworth, C.E., "Ṣu Bashi", *EI²*, IX, s. 736-737.

Kramers, J. H.-Kafesoğlu, İbrahim, "Sü-Başı", *İA*, XI, 2003, s. 78-79.

Kucur, Sadi S., "Nâib-i Saltanat", *DİA*, XXXII, 2006, s. 313-314.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Müşrif", *DİA*, XXXII, 2006, s. 167-169.

Lambton, A.K.S., "Ḥisba (Persia)", *EI²*, III, 490-491.

Lambton, A.K.S., "Shiḥna", *EI²*, IX, s. 437-438.

Lévy, R., "Muhtesib", *İA*, VIII, 1960, s. 532-533.

Levy, R., "Müstevfî", *İA*, VIII, s. 837-838.

Levy, R., -Bosworth, C. E., "Mustawfî", *EI²*, VII, s. 753-754.

Mecit, Songül, *Anadolu Selçukluları-Bir Hanedanın Evrimi,* (Çev. Özkan Akpınar), İletişim Yay., İstanbul, 2017.

Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 2010, s. 292-293.

Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,-Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar*, (Çev. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara, 2015.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmud bin Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (Çev. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara, 2015.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel*, II, (Çev. Ali Öngül), Akademi Yay., İzmir, 2001.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babaîler İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heteredoksisinin Teşekkülü*, Dergah Yay., İstanbul, 1996.

Odabaşı, Zehra, *Siyasetin Dengesi Celâleddin Karatay*, Erdem Yay., İstanbul, 2018.

Özaydın, Abdülkerim, "Vezir-Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik", *DİA*, XXXXIII, 2013, s. 82-77.

Peacock, A.C.S.-Bruno De Nicola-Yıldız, Sara Nur, *Islam and Christianity in Medieval Anatolia*, Ashgate Publishing Limited, 2015.

Sabbâğ, Abbas-Bozkurt, Nebi, "Müstevfî", *DİA*, XXXII, 2006, s. 147-148.

Sevim, Ali, "Keyhüsrev II", *DİA*, XXV, 2022, s. 349-350.

Sevim, Ali, "Keyhüsrev II", *İA*, VI, s. 620-629.

Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi- Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, TTK Yay., Ankara, 1995.

Subaşı, Ömer, XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal of Historical Researches*, S. 2 – Kafkasya Özel Sayısı, s. 507-537.

Sümer, Faruk, "Reis", *DİA*, XXXIV, 2007, s. 543-544.

Taneri, Aydın, "Emîr-i Dâd", *DİA*, XI, 1995, s. 130.

Taneri, Aydın, "Vezîr", *İA*, XIII, s. 313-314.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1998.

Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesîkalar,* TTK Yay., Ankara, 1988.

Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet (Vezîr ve Divân)*, TTK Yay., Ankara, 2020.

Turan, Refik, "Türkiye Selçuklu ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 210-239.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubâd Devri-Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 2003.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yay., Ankara, 1970.

Yazıcızâde (Yazıcıoğlu) Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklular Tarihi)*, (Haz: Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009.

Zaman, Muhammad Qasim, "Wazīr", *EI²*, XI, s. 185, 186.

Zambaur, E. V., "Hisbe", *İA*, V/1, s. 540.